

MASHINA TARJIMASI UCHUN INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GRAMMATIK MA'NO IFODALASHNING O'ZIGA XOSLIKLARI

Qodirova Madinabonu

beginammm@gmail.com

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. O'zbek tilshunosligida grammatik ma'no, grammatik shakl, grammatik vazifa va grammatik kategoriya tushunchalariga ko'plab murojaat qilingan va ular turli tomondan ko'p bora izohlab berilgan. Ushbu maqolaning maqsadi esa o'zbek va ingliz tillarida Grammatik ma'no hosil qilishning o'ziga xosliklari, o'xshash va farqli jihatlari haqida aniq misollar asosida ma'lumot berish sanaladi.

Abstract. In Uzbek linguistics, the concepts of grammatical meaning, grammatical form, grammatical function, and grammatical category have been referred to many times, and they have been explained many times from different angles. The purpose of this article is to provide information on the peculiarities, similarities and differences of grammatical meaning in Uzbek and English based on specific examples.

Аннотация. В узбекском языкознании понятия грамматического значения, грамматической формы, грамматической функции и грамматической категории неоднократно упоминались и неоднократно объяснялись с разных сторон. Цель данной статьи – на конкретных примерах предоставить информацию об особенностях, сходствах и различиях грамматических значений в узбекском и английском языках.

Kalit so'zlar: *mashina tarjima, grammatik ma'no, grammatik shakl, kategoriya, sintetik va analitik vositalar, suppletivizm, fleksiya, affiksatsiya.*

Matnlarni avtomatik tarjima qilish uchun grammatik shakllarning mos variantini topish muhim sanaladi. Ingliz-o'zbek tarjima yo'nalishida ham bu masala hamon dolzarb bo'lib qolmoqda. Ma'lumki, ingliz va o'zbek tillari morfologik tuzilishi, strukturasi bilan bir-biridan keskin farq qiladi.

Grammatika har bir tilning asosi, mavjud bo'lish va rivojlanishi uchun asosiy tayanch nuqtasi sanaladi. Grammatikaning asosiy tushunchalari esa grammatik ma'no, grammatik shakl va grammatik kategoriya sanaladi.

Grammatik ma'no so'zning tilshunoslik bilan bog'langan, tilning grammatik xususiyatlarini qamrab oluvchi umumiy, mavhum ma'nodir. Grammatik ma'no leksik ma'noga bog'liq bo'lib, obyektiv voqelik bilan bilvosita, leksik ma'no orqali bog'lanadi. U nisbiy bo'lib, so'z shakllari munosabatlarida namoyon bo'ladi: quvnoq - quvnoqroq. Grammatik ma'no barcha birliklarga tegishli va majburiydir [Xolmanova, 2007: 125-127].

Grammatik shakl esa grammatik ma'noni yuzaga chiqaruvchi vositalarni anglatadi. Ularga sintetik va analitik shakllar, melodika, prosodika kabi supersegment birliklar, so'zlarni juftlash va takrorlash orqali hosil qilingan birliklar kiradi.

Grammatik ma'no ifodaning grammatik shakliga ega bo'lishi (masalan, grammatik vositalar, fleksiylar, analitik shakllar, so'z tartibi va boshqalar) yoki ega bo'lmazligi mumkin. Shaklan mavjud bo'lmasa ham til birligi tarkibida Grammatik ma'no saqlanishi mumkin: *kitob* - *kitoblar*. Ko'plik ma'nosi *-lar* morfemasi bilan ifodalanadi. Birlik ma'nosini ifodalovchi maxsus morfema yo'q. Shuning uchun nol morfema deyiladi.

Til tizimida grammatik elementlar o'rtasida bir vaqtning o'zida o'xshashlik va qarama-qarshilik munosabatlari mavjud bo'ladi. Grammatik shakllar majmuyi paradigmani tashkil qiladi. Bir turkumdagi grammatik shakllarning paradigmatic munosabatlari ular orasida mavjud bo'lgan ziddiyatlar orqali ochib beriladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, grammatik kategoriya til birliklari orasidagi qarama-qarshiliklarining umumiy yig'indisidir [Болкова, 2016: 28].

Grammatik ma'no hosil qiluvchi quyidagi usullarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Affiksatsiya. Agglyutativ tillarda eng faol grammatik ma'no hosil qiluvchi usul. So'z asosiga affiks qo'shish orqali grammatik ma'no hosil qilinadi. O'zbek tilida ular ikki turga bo'linadi: lug'aviy shakl yasovchi va sintaktik shakl yasovchi affikslar. Tilimizda bu usul bilan hosil qilingan grammatik ma'nolarga minglab misollarni keltirish mumkin. Masalan, *uy* – *uylar*; *kel* – *kelsang*; *uzun* – *uzunroq* kabi. O'zbek tilida grammatik ko'rsatkich so'zning faqat oxiriga qo'shiladi.

Ingliz tilida ham affiksatsiya usuli yordamida grammatik ma'no hosil qilinishi mumkin. [Кожанова, 2021: 194-196]

Affiks	Vazifasi	Misol
-ing	Ingliz tilida davomli zamonlar (Continuous Tenses)ni hosil qiladi.	<i>I am writing a letter</i> – Men xat yozypman
	Gerundiy shaklini yasaydi. Gerund fe'lining otga xoslangan shakli bo'lib, o'zbek tilidagi harakat nomiga teng keladi. [2]	<i>Reading is a useful for you</i> – O'qish sen uchun foydali.
-(e)s	Oddiy hozirgi zamon (Present Simple) da III shaxs birlik sonni ko'rsatish uchun ishlatiladi. ss, ch, sh, x harflar (sirg'aluvchi tovushlar) bilan tugagan fe'llarga -es shaklida qo'shiladi.	<i>She works at the station</i> – U stansiyada ishlaydi. <i>He teaches 30 students</i> – U 30 talabani o'qitadi.
-(e)s	Otlarga qo'shilib ko'plik ma'nosini	<i>Book</i> – <i>books</i> ;

	ifodalaydi.	<i>girl – girls</i>
‘s	Qaratqich kelishigi –ning qo‘shimchasiga teng keladi. Qaratqich kelishigi ko‘plikdagi otlardan keyin faqat apostrof belgisini qo‘yish bilan yasaladi.	<i>Worker’s book –</i> ishchining kitobi <i>the boys’ books –</i> bolalarning kitoblari <i>the workers’ tools –</i> ishchilarning asboblari
-er	Sifatning qiyosiy daraja shakli (the Comparative Degree) ni hosil qiladi.	<i>Long – longer</i> uzun – uzunroq
-est	Sifatning orttirma daraja shakli (the Superlative Degree)ni hosil qiladi.	<i>Long – longest</i> uzun – eng uzun
-th	Tartib sonni hosil qiladi	<i>Fifth - beshinchi</i> <i>Sixth - oltinchi</i>

Intonatsiya. U melodika va urg‘uni o‘z ichiga oladi. Bu vositalar ham tilda grammatik ma‘no ifodalash uchun xizmat qiladi.

Melodika. Melodika deganda, ton balandligining o‘zgarishi va tovushlarning cho‘zilishi tushuniladi. [Anne, 1980:42] Masalan, Xitoy-tibet tillar oilasiga kiruvchi xitoy tilida to‘rtta ton mavjud bo‘lib, so‘zning ana shu tonlardan qaysi biri yordamida talaffuz qilinishiga qarab so‘zning ma‘nosi o‘zgaradi. Masalan, *ma* so‘zi cho‘ziq va baland talaffuz etilishiga qarab *ona*, *kanop*, *chumoli*, *so‘kinmoq* kabi ma‘nolarni ifodalashi mumkin. O‘zbek tilida ham bu usul orqali ma‘no ifodalash holatlari uchrab turadi. Masalan, sifat va ravishlar tarkibidagi unlini cho‘zish orqali orttirma darajasini ifodalash mumkin - *uzu:n*, *bala:nd*.

Urg‘u. O‘zbek va ingliz tillarida urg‘u so‘zlarning leksik va grammatik ma‘nolarini ajratishda ishlatiladi:

do‘stimsi`z* (-siz qo‘shimchasi sifat yasovchi) – *do‘sti`msiz (-siz qo‘shimchasi bog‘lama). *Takror* biror grammatik ma‘noni ifodalash uchun bir so‘zni ikki marta takrorlash bo‘lib, u lingvistikada reduplikatsiya (ikkilantirish) deb yuritiladi. O‘zbek tilida bu usul bilan turli grammatik ma‘nolarni hosil qilish mumkin:

Ichki fleksiya. U turli grammatik ma‘nolarni ifodalash uchun so‘z tarkibidagi tovushlarning o‘zgarishidir. O‘zbek va ingliz tillarida ham bu hodisa uchrab turadi.

Otda	Umumlashtirish	<i>Non-pon, suv-puv</i>
	Sifatlashuv	<i>Yo 'l-yo 'l, katak-katak</i>
Sifatda	Ma'noni kuchaytirish	<i>Baland-baland, uzun-uzun</i>
	Orttirma daraja	<i>Qip-qizil, bo 'm-bo 'sh</i>
Sonda	Taqsim son	<i>Ikkita-ikkita</i>
Olmoshda	Payt	<i>Shu-shu ko'rinmay ketdi.</i>
	Ko'plik	<i>Do'kondan nima-nima olib kelding?</i>
Fe'lda	davomiylik	<i>Yoza-yoza charchadik.</i>

Ingliz tilida [G'aprov, 2010:36]:

Fe'lda	O'tgan zamon (Past Simple) ni yasashda	<i>See - saw</i> <i>Ko'rmoq – ko'rdi</i>
	Sifatdosh (Participle) shaklini hosil qilishda	<i>Do – done</i> <i>Bajarmoq - bajargan</i>
Otda	Ko'plik shaklini hosil qilishda	<i>man — men — erkak</i> <i>woman — women — ayol</i> <i>goose — geese — g'oz</i> <i>foot — feet — oyoq</i> <i>mouse — mice — sichqon</i> <i>ox — oxen — ho'kiz</i> <i>child — children — bola</i>
Sifatda	Daraja shakllarini hosil qilishda	<i>Little – less – least</i> <i>Oz – ozroq – juda oz</i> <i>Good – better – best</i> <i>Yaxshi – yaxshiroq – juda yaxshi</i>
Sonda	Tartib sonni hosil qilishda	<i>First – birinchi</i> <i>Second – ikkinchi</i> <i>Third - uchinchi</i>

Suppletivizm. Suppletivizm deganda, bir so'zning turli grammatik formalarning har xil so'z o'zaklaridan yasalishi tushuniladi.

O'zbek tilida:

Men kishilik olmoshining ko'plik shakli –lar qo'shimchasi bilan emas, “*biz*” so'zi yordamida hosil bo'ladi.

Ingliz tilida ham olmoshlar turlanishida suppletivizmni kuzatish mumkin. Masalan, *I* (men) – *me* (menga).

Analitik vositalar. Ularga tilda mustaqil qo'llana oluvchi, biroq leksik ma'noga ega bo'lmay, faqat grammatik ma'no ifodalaydigan birliklar kiradi.

Bunday soʻzlar boshqa soʻzlarning tarkibiy qismi emasligi bilan affikslardan farq qiladi. Ularga oʻzbek tilidagi quyidagi birliklarni kiritish mumkin:

1. Yordamchi soʻzlar (bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama);
2. Undov va modal, tasdiq va inkor soʻzlar.
3. Koʻmakchi feʼllar (ayta *olmoq*, aytdi-*qoʻydi*, ura *boshlamoq*);
4. Toʻliqsiz feʼllar (*edi*, *ekan*, *emish*, *emas*);
5. Bogʻlama-feʼllar (*boʻlmoq*, *hisoblanmoq*, *sanalmoq*);
6. Funksional soʻzlar. Ular kontekstdan kelib chiqib gapda turli

vazifalarda kelishi mumkin. Masalan, *bir* soʻzi:

Sizni *bir* kishi kutib turibdi – gumon olmoshi

Bir quyosh chiqadi, *bir* yomgʻir yogʻadi – ayiruv bogʻlovchisi.

Bu birliklarning koʻpchiligi alohida olinganda mustaqil soʻz boʻlib, ayrim oʻrinlarda leksik maʼnosini yoʻqotadi.

Ingliz tilida leksik maʼno bildirmaydigan analitik vositalar koʻpchilikni tashkil etadi. Masalan:

1. Yordamchi feʼllar (Auxiliary verbs) - *to be*, *to have*, *to do*, *shall (should)*, *will (would)*;
2. Modal feʼllar (Modal verbs) - *can (could)*, *may (might)*, *must*, *ought to*, *need*;
3. Artikllar (Articles)– *a*, *an*, *the*
4. Predloglar (Prepositions)– *to*, *in*, *for*, *from*, *of*, *off*;
5. Bogʻlovchilar (Conjunctions) – *and*, *or*, *with*, *although*, *if*
6. Bogʻlovchi soʻz boʻlib kelgan soʻroq olmoshlari: *when*, *what*, *which*, *who*;
7. Bogʻlovchi vazifasida kelgan *that* koʻrsatish olmoshi;
8. *It* soxta ega boʻlib kelganda: *It is winter*. – Qish.
9. Qism-soʻzlar (Particles). Ingliz tilidagi *in*, *up*, *off*, *over* kabi soʻzlar boʻlib, frazemalarni yasash uchun feʼllar bilan ishlatiladi: *put on*, *come up with*.
10. Tasdiq va inkor soʻzlar (Response words) [Mirzayeva, 2023: 43];
11. Undov soʻzlar (Interjunction).

Sintaktik qolip ham soʻz va gaplarning grammatik maʼnosiga taʼsir etadi. Masalan, oʻzbek tilida:

Bu tanti, *mehribon oʻzbek yigiti* – xabar maʼnosi.

Bu oʻzbek yigiti – *tanti*, *mehribon* – taʼkid maʼnosi.

Ingliz tilida:

It is rain – darak gap.

Is it rain? – soʻroq gap.

Shunday qilib, tillardagi grammatik maʼno ifodalash usullari xilma-xil boʻlib, bir tildagi ifoda usullari boshqalaridan farq qiladi. Biroq, shuni taʼkidlash kerakki, tillararo integratsiyalar natijasida bu usullarning koʻrinishlari til xususiyatlaridan qatʼiy nazar istisno tariqasida har qanday tilda uchrab turishi mumkin. Yaʼni agglyutinativ tabiatli tilda faqat affiksatsiya usuli orqali grammatik maʼno hosil

qilinadi, deb xulosa qilib bo'lmaydi. Unda suppletivizm, fleksiya, analitik vositalarni ham uchratish mumkin. Bu esa tillarning murakkab va tasodifiy jarayon ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva D.I., Shodiyeva N.G. Ingliz tili morfologiyasida soʻz turkumlarini oʻrganish zaruriyati. // Scientific progress, volume 4 | issue 5, 2023.: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>
2. Волкова Л.М Лекции по теоритическое грамматике, Киев – 2016, 28 с.
3. Кожанова, Н.В. Грамматика английского языка: учебно-методическое пособие / Н.В. Кожанова, Л.Ф. Дашкевич. – Барнаул: АлтГПУ, 2021. – 194 с.
4. G'apporov M. Ingliz tili grammatikasi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma – T., 2010 – 336 b.
5. Anne C. ERRORS OF STRESS AND INTONATION. Laboratory of Experimental Psychology. University of Sussex. –Brighton, England. 1980.
6. Xolmanova Z.T. TILSHUNOSLIKKA KIRISH. Toshkent -2007, 300-b.